

Українська трудова еміграція: сутнісні форми та особливості сучасного етапу

О.ЗАКЛЕКТА,
кандидат економічних наук
О.ШИМАНСЬКА

Тернопільська академія народного господарства

За умов інтенсивного розвитку інформаційного постіндустріального суспільства міждержавні переміщення працездатного населення набули загрозливих масштабів як в Україні, так і у глобалізованій економічній системі загалом. Щорічно в пошуках роботи у світі мігрує 25 млн. осіб. Із врахуванням обсягів нелегальної міграції загальна чисельність трудових мігрантів у трип'ять разів перевищує легальну. За різними оцінками фахівців, щорічно за межі України з метою працевлаштування виїжджає від 3 до 7 млн. осіб. Тобто, в умовах сучасного міжнародного ринку праці трудова детермінанта в міждержавних переміщеннях виступає основним чинником як в інтенсивності міграційного процесу, так і в його результативності.

Різні аспекти міграційних переміщень у системі міжнародних економічних відносин були предметом дослідження багатьох вчених. У працях зарубіжних економістів Дж.Борхаса, С.Брю, П.Кругмана, К.Макконелла, Я.Мінсера, А.Роя знайшли відображення проблеми управління імміграційними потоками. З'ясуванню теоретичних проблем еміграційних процесів і їх кількісної оцінки присвячені наукові розробки вчених країн СНД – Ж.Зайончковської, Т.Заславської, А.Киреева, Г.Овчинникова, В.Переведенцева, Л.Рибаковського, І.Цапенко. Окремі соціально-економічні аспекти міграційних процесів досліджують сьогодні українські вчені Р.Березюк, В.Будкін, М.Долішній, Ф.Заставний, Л.Кривенко, Б.Лановик, І.Лапшина, Е.Лібанова та ін. Однак, незважаючи на теоретичні дослідження і концепції стосовно міграційних процесів, залишається недостатньо вивченою проблема сутнісних форм трудової еміграції.

Явище трудової еміграції має розглядатись на основі з'ясування суперечливої єдності як внутрішніх, так і зовнішніх сторін його характеристики, які проявляються у суспільному житті. В якості останніх можуть бути пред-

ставлені такі форми трудової еміграції, які можна класифікувати за: територіальною спрямованістю трудоеміграційних потоків; категоріями працівників (працівники-мігранти; сезонні працівники; стажисти, які працюють за наймом; особи, зайняті у межах договорів підряду); статево-віковою структурою трудоемігрантів; освітнім рівнем; тривалістю виконуваних за кордоном робіт; видами діяльності. Ці форми є проявами сутності трудової еміграції. Згадка про них на стадії з'ясування суті явища трудової еміграції не є випадковою чи формальною. Завжди першим шаблоном пізнання сутності є стадія емпіричного аналізу, коли за формою прояву, яка є видимою стороною дійсності, з'ясовується глибинна суть явищ і процесів, і лише згодом здійснюється зворотній рух, який дозволяє виявити чому і яким чином глибинна сутність отримує саме таку, а не іншу форму прояву.

Якщо форми прояву трудової еміграції, завдяки своїй очевидності (адже вони виступають на поверхні явищ суспільного життя) особливих дискусій серед дослідників не викликають, то проблеми сутнісних форм явища трудової еміграції, на наш погляд, належним чином ще навіть і не поставлені. І це не випадково, адже категорія "трудова еміграція" є економічною абстракцією такого типу зв'язків, які зумовлені розвитком сучасних глобалізаційних процесів. Це поняття адекватне новітнім інтеграційним економічним системам.

Трудову еміграцію можна характеризувати, перш за все, як суперечливу єдність інтеріогенеративної та екстеріогенеративної сутнісних форм (з огляду на причини).

Інтеріогенеративна (з англ. interior – внутрішній, generative – той, що породжує) форма та відповідна їй інтеріогенеративна частина еміграційного потоку визначаються необхідністю і можливістю здійснення міждержавного руху робочої сили всередині інтегрованих економічних систем. Ключовою характеристикою інтеріогенеративного еміграційного

потоків є те, що він забезпечує збалансованість ринків праці в інтегрованих системах (наприклад у ЄС), усуваючи диспропорції у використанні трудового потенціалу, які були спричинені нерівномірним розвитком країн інтегрованої системи, неспівпаданнями у часі фаз економічного циклу, асинхронністю заходів економічної політики різних країн інтегрованої системи у створенні сприятливого інвестиційного клімату, відмінностями у заходах соціальної політики цих держав.

У свою чергу, екстеріогенеративна (з англ. *exterior* – зовнішній, *generative* – той, що породжує) форма та відповідна їй екстеріогенеративна частина еміграційного потоку породжені дією чинників зовнішнього, стосовно інтегрованої системи, характеру дії. Якщо інтеріогенеративна трудова еміграція є внутрішньо необхідною, а тому природною частиною еміграційного потоку, то екстеріогенеративна – зовнішньою, а тому надлишковою його частиною. Ці форми знаходяться у внутрішній суперечливій єдності. Така двоякість і пов'язаний з нею поділ трудоеміграційного потоку на інтеріогенеративний та екстеріогенеративний обумовлені наявністю інтегрованих економічних систем.

Визначення суперечливої єдності інтеріогенеративної та екстеріогенеративної форм як сутнісних форм трудової еміграції визначається необхідністю з'ясування якісних відмінностей саме сучасного етапу здійснення трудоеміграційних процесів. Проблема в тому, що йому притаманні такі риси, яких не було і не могло бути на попередніх етапах. З кінця XIX до першої половини XX ст. трудова еміграція визначалась чинниками економічного й політичного біженства, воз'єднанням сімей, релігійними і расовими мотивами, природними і соціальними катаклізмами. Інстинкт самозбереження, пошук кращого майбутнього для себе, своїх сімей, релігійних та національних кланів змушував людей емігрувати. Окрім того, нерівномірність розвитку країн "світового центру" і "світової периферії" (за класифікацією П. Пребіша) продовжує посилюватись, що безперечно посилює і мотивацію еміграції населення з периферійної частини світу до зони країн світового центру. Це супроводжується вибухом масових і потворних форм так званої нелегальної еміграції, перетворюючи цю проблему у проблему загальносвітової безпеки. Але, починаючи з другої половини XX ст., в міжнародних економічних відносинах паралельно з дією чинників традиційного міграційного потоку запо-

чаткував свою дію і новий чинник розвитку трудоеміграційних процесів, породжений формуванням у різних регіонах світу міжнародних економічних угруповань. Найбільш рельєфних і глибоких форм міжнародна економічна інтеграція набула у Європі. Створення спочатку Спільного ринку, який згодом перетворився у Європейський Союз, означало зняття бар'єрів міждержавного руху не тільки товарів і капіталів, а й робочої сили. Таке вільне переміщення населення перетворилось в одну із сутнісних рис характеристики сучасних міжнародних інтегрованих систем. Рух робочої сили перестає бути одновекторним і набуває флюктуаційного, маятникоподібного характеру, "обслуговуючи" країни ЄС, як країни, до певної міри, замкнутої системи. Іншою стає і мотивація міграції. Мотивами виступають відмінності низки економічних, соціальних та правових параметрів всередині інтегрованої системи. Останні набувають інтеріогенеративного характеру, звідси сам міграційний потік і може бути визначений як інтеріогенеративний. На відміну від нього мотиви традиційної міграції тепер окреслюються як екстеріогенеративні. Таким чином, сутнісна оцінка теперішнього етапу історичної еволюції процесу трудової еміграції не може бути визначена однозначно, на основі тільки відомостей кількісного характеру. Якісна зміна полягає у тому, що сучасний трудоеміграційний процес характеризується як збереженням традиційних мотивів виїзду, так і стрімким посиленням маятникоподібного переміщення працездатного населення під впливом розвитку інтеграційних процесів. Ця двоякість мотивації трудової еміграції дозволяє розглядати її крізь призму єдності інтеріогенеративної та екстеріогенеративної форм.

З'ясування суперечливої єдності сутнісних форм еміграції має виняткове значення і для дослідження глибинних основ українського феномена трудової еміграції. Україна визначила свій європейський вибір, тому в міру поступового просування в бік європейського економічного середовища увесь еміграційний потік набуватиме все більш викристалізованих форм інтеріогенеративного та екстеріогенеративного характеру, що в свою чергу сприятиме більш обґрунтованій політиці регулювання трудоеміграційних процесів.

Трудова еміграція – складне економічне, соціальне і політичне явище, яке значною мірою впливає на склад трудових ресурсів країн-донорів і країн-реципієнтів, створює нову ситуацію на ринках праці, вносить зміни (не

завжди позитивні) у соціальне і політичне життя багатьох країн світу. На основі аналізу наслідків процесу трудової еміграції пропонуємо розмежувати у структурі еміграційного потоку його болстерінгову та детеріоративну частини (що є другим аспектом сутнісної характеристики трудової еміграції).

Болстерінгова (з англ. *bolster* – підтримувати) форма (і відповідна їй болстерінгова частина зовнішньоеміграційного потоку) – це така складова, яка або не впливає на економічний стан країни-експортера робочої сили, або навіть покращує його і є позитивним моментом характеристики процесу трудової еміграції. Еміграція некваліфікованих робітників досить плідна для країни-донора, оскільки дозволяє знизити рівень безробіття і скоротити пов'язані з ним витрати. Окрім цього, численні емпіричні дані свідчать про те, що еміграція робочої сили сприяє підвищенню середнього рівня заробітної плати і доходів найменш забезпечених верств населення країн-донорів. В якості ще однієї вигоди від трудової еміграції можна назвати поповнення вітчизняної економіки валютними ресурсами за рахунок грошових переказів трудових емігрантів. Валютна ефективність експорту робочої сили, за розрахунками економістів, мінімум у п'ять разів вища від валютної ефективності товарного експорту¹. В Україні чисті валютні надходження (доходи, заробітна плата за мінусом тієї частини, яку громадяни України, працюючи за кордоном, витрачають у країні-реципієнті) від експорту робочої сили оцінюються у 7,5-8 млрд. дол. на рік. Ця цифра наближається до доходів цілих експортних галузей України. Так, експорт товарів чорної металургії, хімічної промисловості, продуктів переробки нафти та цілого ряду сільськогосподарських товарів (м'ясо, пшениця, олія, цукор) становить близько 7 млрд. дол.²

Частина емігрантів отримує за кордоном освіту, професійну підготовку, досвід роботи, що також є позитивним моментом для країни-донора. Спостерігається зростання рівня кваліфікації робітників, які виїжджають в інші країни з метою працевлаштування, оскільки за кордоном мігранти залучаються до передових технологій, стандартів трудової дисципліни і організації виробництва. У випадку реалізації ці обставини сприяють підвищенню цінності і економічної ефективності трудового потенціалу країн-донорів і в кінцевому ре-

зультаті впливають на процес їх подальшого соціально-економічного розвитку.

Трудова еміграція має позитивні наслідки і для країн, у які спрямовані потоки робочої сили (країн-реципієнтів). Країни-реципієнти використовують іноземну робочу силу як умову ефективного функціонування національної економіки. Зокрема, у трудомістких галузях виробництва, які не користуються попитом серед місцевого населення, використовується іноземна робоча сила, яка забезпечує нормальний хід виробничого процесу. Наприклад, у Франції питома вага іноземної робочої сили становить 33% зайнятих в автомобілебудуванні, у Бельгії – 50% шахтарів³. Іноді у деяких країнах при довгостроковому використанні іноземної робочої сили залежність від її праці стає настільки великою, що без додаткового залучення нових іммігрантів неможливе нормальне функціонування цілих галузей економіки – сфери послуг, будівництва, вугільної промисловості.

Виграш від імпорту іноземної робочої сили для країни-реципієнта полягає також у тому, що місцеві підприємці певною мірою стримують темпи зростання заробітної плати своїх працівників. Відсутність дешевої робочої сили у трудомістких і непривабливих галузях виробництва, навпаки, спонукала б підприємців підвищувати рівень заробітної плати. Використання "дешевої" праці трудоемігрантів приносить користь для споживачів продуктів, вироблених цією працею. Оскільки заробітна плата знижується, а зайнятість у цій ситуації зростає, то кількість товарів і послуг, створених іноземною робочою силою збільшується, а вартість їх зменшується. Роботодавців, які використовують некваліфіковану працю трудоемігрантів, отримують певну вигоду, зокрема, у короткотерміновому періоді. Зростання прибутковості має два важливі наслідки. По-перше, збільшуючи віддачу від капіталу, воно стимулює інвесторів збільшувати капіталовкладення у підприємства або обладнання, причому капітал може бути як національним, так і закордонним. По-друге, зростаючі прибутки сприятимуть збільшенню чисельності самих працедавців. Зростання капіталовкладень і збільшення числа роботодавців в кінцевому результаті призведуть до зменшення прибутків до їх нормального рівня, але запас капіталу в країні в цілому збільшиться, і виникнуть умови, за яких деякі робітники самі стануть власниками³.

¹Основи внешнеэкономических знаний / Под ред. И. Фаминского. – М.: Международные отношения, 1994. – 479 с.

²Україна. Президент. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році". – К.: Інформ.-видавн. центр Держкомстату України, 2002. – 412 с.

³Эренберг Р.Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 800 с.

Трудоемігранти у період високих темпів економічного зростання дають змогу промислово розвинутим країнам провести переміщення трудових ресурсів з меншими витратами і згладити диспропорцію у їх розподілі між країнами і галузями виробництва. Розвиток трудової еміграції дозволяє країнам-реципієнтам заощаджувати витрати на підготовці кадрів для власного ринку праці, від яких вирішальною мірою залежать темпи економічного зростання і НТП. Вчені констатують, що за останню чверть XX століття економія для США у сфері освіти і наукової діяльності становила до 15 млрд. дол. Прибутки від використання іноземної робочої сили в Канаді – у сім разів, а у Великій Британії – у три рази перевищують суми, які виділяються в якості допомоги країнам, що розвиваються⁴. Для країн, які значно випереджають за темпами економічного розвитку менш розвинуті країни, набагато дешевше залучати спеціалістів, ніж навчати їх у себе.

Трудоемігранти, створюючи нову вартість у країні перебування, самі споживають товари та послуги, стимулюючи розвиток її національної економіки. Низькі витрати виробництва, за рахунок використання дешевої робочої сили іноземних працівників, сприяють підвищенню конкурентоспроможності національних товарів на світовому ринку. Внаслідок використання іноземної робочої сили підвищується еластичність ринку праці – іммігранти у більшості країн розглядаються як своєрідний амортизатор у випадку економічного спаду та безробіття. І нарешті, трудова еміграція – важливе джерело поповнення ринку праці країн з низьким рівнем народжуваності, засіб його пристосування до потреб ринкової економіки. Отже, усі ці риси і характеризують трудову еміграцію як болстерінгову або таку, яка відображає позитивні наслідки трудоеміграційного процесу.

Детеріоративна (з англ. deteriorate – погіршувати) форма і відповідна їй детеріоративна частина зовнішньоміграційного потоку несприятливо впливають на економічний розвиток країни-експортера робочої сили. Суть її полягає в тому, що в країні, яка експортує робочу силу, погіршується ситуація на ринку праці або знижується її інтелектуальний потенціал.

За умов економічного спаду, що супроводжується зниженням інноваційної активності,

з'являється надлишкова пропозиція на ринках науково-технічної праці. Вона пов'язана із втратою можливостей проведення передових наукових досліджень, нерегулярністю виплат та низьким рівнем заробітної плати у сфері науково-дослідного сектора тощо. Рівень оплати праці не узгоджується із складністю виконуваної роботи і кваліфікаційними характеристиками кадрів у цій галузі. У зв'язку з цим відбувається зовнішня міграція висококваліфікованих спеціалістів, які всередині країни не можуть реалізувати свій інтелектуальний потенціал через відсутність фінансування наукових розробок, умов для їх творчої і професійної реалізації, а також через погіршення соціально-економічних умов життя. Така еміграція в науковій літературі отримала назву "відплив мізків". Найбільш мобільною частиною творчого потенціалу є висококваліфіковані вчені природничих та інженерно-технічних спеціальностей – математики, фізики, хіміки, біологи, медики, програмісти. Це пов'язано передусім із тим, що дослідження за цими напрямками є визначальними і тому спеціалісти цих галузей знань користуються на міжнародному ринку праці найбільшим попитом. Варто зазначити, що стосовно найбільш талановитих вчених у галузях математики, ядерної фізики, енергетики, біології передбачені різні квоти і пільги з метою їх постійного влаштування в країні в'їзду. Тому багато з них розглядають виїзд за контрактом лише як перший крок до того, щоб назавжди залишитись в економічно розвинутій країні. Окрім того, певна кількість спеціалістів, які повернулись, відчувши незадоволеність умовами і організацією наукової праці, умовами життя, знову починають свідомо шукати можливості нового виїзду за кордон. Ця, за формою, маятникова міграція, тільки із значним часовим лагом, за своєю суттю є частиною єдиного процесу "відпливу мізків".

У зв'язку з еміграцією висококваліфікованих робітників, інженерно-технічного персоналу виявляються особливо негативні наслідки трудової еміграції для країн-донорів. В даному випадку втрачаються усі капітальні витрати, пов'язані з підготовкою цих кадрів. За оцінками ООН, тільки фінансові втрати країн, що розвиваються, від "відпливу мізків" за останні 30 років перевищили 60 млрд. дол.⁵ Через нестачу на вітчизняному ринку праці трудового, інтелектуального і творчого по-

⁴Экономическая теория (политэкономия): Учебник / Под общ. ред. В.И. Видяпина, Г.П. Журавлевой. – М.: Изд-во Рос. экон. акад., 2000. – 592 с.

⁵Ушкалов И. Г., Малаха И. А. "Утечка умов" – масштабы, причины, последствия. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 176 с.

тенціалу країна-донор не лише погіршує свій теперішній стан, а й втрачає перспективи розвитку у майбутньому. "Відплив мізків" призводить також до зниження технологічного потенціалу країни-експортера робочої сили, падіння її культурного та наукового рівня. Таким чином, нині, коли саме інтелект і знання стали головними складовими продуктивних сил суспільства і визначають рівень розвитку виробництва, національну безпеку, безповоротна втрата цього інтелекту призводить до стагнації спочатку науки і виробництва, потім освіти і культури, а пізніше – усій нації і держави. Водночас, національна економіка країни-експортера робочої сили втрачає наймобільнішу і, як правило, найконкуренентоспроможнішу частину працездатного населення. За кордон з метою працевлаштування виїжджають, в основному, молоді люди з досить високим рівнем освіти. Внаслідок цього відбувається зміна структури трудових ресурсів.

Негативні наслідки трудової еміграції виявляються також у тому, що країна-експортер робочої сили несе додаткові витрати на підготовку нових спеціалістів для власного ринку праці, в той час як багато вчених та спеціалістів не змогли знайти застосування своїй праці за кордоном відповідно до професії і тому вимушені виконувати ті види робіт, які вимагають менших знань, умінь та навичок.

Трудова еміграція має негативні наслідки і для країн-реципієнтів. Зокрема, вплив робочої сили із-за кордону ускладнює проблему зайнятості для власних працівників, оскільки через її надлишок підвищується тиск на внутрішній ринок праці. Окрім цього, на ринку праці виникає конкуренція не лише серед місцевих і новоприбулих працівників, а й серед іммігрантів. Така ситуація сприяє зниженню рівня заробітної плати і підвищенню інтенсивності праці іноземців. У випадку притоку трудоемігрантів збільшуються витрати із державного бюджету країни-імпортера на соціальне забезпечення та захист іноземної робо-

чої сили. Негативним явищем для країни-реципієнта також є вплив національної валюти за кордон у вигляді грошових переказів мігрантів. Поряд з економічними, виникають соціальні, правові та інші проблеми, пов'язані з трудовою еміграцією. У країнах-імпортерах робочої сили підвищується напруженість та загострюється криміногенна ситуація у зв'язку з негативним ставленням місцевого населення до іммігрантів. Це призводить до проведення країнами-реципієнтами більш жорсткої імміграційної політики. Однак навіть такі заходи, як відмова розвинутих країн від широкомасштабного імпорту робочої сили, антиімміграційні кордони, зусилля з репатріації чи асиміляції іноземців не скорочують їх чисельності. Зокрема, у США наприкінці ХХ ст. чисельність іммігрантів становила 21 млн., а в Канаді і Австралії – по 4 млн. осіб. Частка іноземців у загальній чисельності населення становить в основних країнах-реципієнтах 5-15%, у робочій силі – 10-25%.

Таким чином, трудова еміграція в умовах глобалізації економічного розвитку є складним і масштабним явищем, яке викликає неоднозначні результати: ліквідує дефіцит робочої сили в ряді галузей та регіонів, вона загострює конкуренцію на ринку праці; даючи можливість отримання надприбутків, створює додатковий тиск на соціальну сферу країн-реципієнтів. Еміграція, з одного боку, відкриває можливості для взаємозбагачення культур, а з іншого – створює проблему збереження національної самобутності як іммігрантів, так і місцевого населення. Для країн-донорів трудова еміграція сприяє вирішенню проблеми безробіття і, в той же час, повертається втратою якісно кращої національної робочої сили.

Проведений нами аналіз причин і наслідків трудової еміграції дає змогу констатувати, що сутнісними формами даного феномена є суперечлива єдність інтеріогенеративної та екстеріогенеративної, детеріоративної і болстерінгової його форм.

*Stalker P. The Work of Strangers: A Survey of International Labour Migration. Geneva, 1994.